

38525

MARCELI HANDELSMAN

CZASY POROZBIOROWE
W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

1795—1918

LWÓW

Z Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich

1937

MARCELI HANDELSMAN

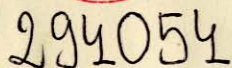
CZASY POROZBIOROWE
W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

1795—1918

LWÓW

Z DRUKARNI ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH

1 9 5 7

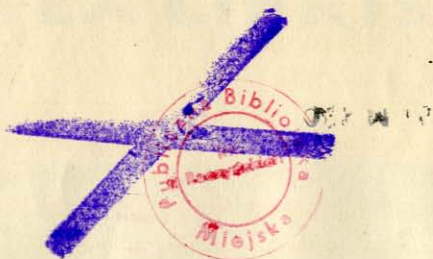

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

FUW0202457

ODBITKA Z „KWARTALNIKA HISTORYCZNEGO“ R. LI. Z. 1—2

347/37

W/319106p

I.

W okresie powstawania Tow. Historycznego dzieje porobiorowe należały prawie wyłącznie do dziedziny, w której panował pierwiastek pamiętnikarski i polemika publicystyczna. Żyją jeszcze ludzie, którzy pamiętają rok 1831, pracują działacze rewolucji 1848 r. i powstania 1863 roku. Bezpośrednia przeszłość owiewa skutkami swych niepowodzeń czasy ówczesne, wywołując zaostżenia przeciwieństw, które tak niedawno jeszcze miały znaczenie praktyczne, a rozwijające się wypadki: rusyfikacja w zaborze rosyjskim, germanizacja w Poznńńskim i początki doby autonomicznej w Galicji należą do terażniejszości ówczesnego pokolenia, które tymbardziej nieobiektywnie odnosić się musi do niedawno minionej, a mimo to dostatecznie zamkniętej przeszłości.

Pierwsze miejsce w publikacjach historycznych tego okresu zajmuje rok 1863*). I St. Koźmian i Lisicki, który poza tym daje świetne studia, np. sylwetę Taylleranda, bronią uparcie stanowiska przeciwnego samemu powstaniu. Oni właściwie uzasadniają tezę, która wejdzie do dogmatów tzw. obozu stańczyków, o samobójczej tendencji powstańczego pokolenia, w przeciwstawieniu do Przyborowskiego, który w szeregu tomów zbierał olbrzymi materiał relacji pamiętników i starał się uzasadnić słuszność stanowiska kierunku umiarkowanego. Radykalne skrzydło tego samego zainteresowania reprezentuje Bolesław Limanowski, który nawiązując do tradycji le-

*) Przegląd niniejszy obejmuje przede wszystkim historię polityczną, z historii Kościoła, gospodarczo-politycznej i kultury te tylko prace, które ściśle wiążą się z historią polityczną. Całkowicie pominięta jest historia wojskowości. O każdym pisarzu mówi się raz jeden, wprowadzając do jego charakterystyki odrazu wszystko, co się do niego odnosi.

welowskiej w dalszych swoich pracach cofnie się chronologicznie wstecz, ażeby w długim swoim życiu (um. 1934) poddać badaniom, głównie na podstawie wielkiego materiału druków, rozwój myśli demokratycznej i socjalistycznej w Polsce XIX w.

Na wskroś publicystycznym, a jednak utrzymanym na najwyższym poziomie obiektywizmu będzie wstrząsające przez surowe zestawienie wypadków dzieło Krzemińskiego, poświęcone pierwszemu 25-leciu rządów Rosji w Polsce po powstaniu styczniowym (1892). Taki sam charakter publicystyki wysokiej klasy, opartej o gruntowną znajomość zdarzeń i źródeł, posiadają przedrukowane w tym okresie dawniejsze studia Kalinki (1898), odnoszące się do austriackiego panowania w Polsce.

Na pół pamiętnikarskie, a na pół naukowe opracowania dziejów emigracji są to Władysław Mickiewicza życiorys Adama 1890, Smolikowskiego historia Zmartwychwstańców 1892—5 i liczne studia Schnür-Pełłowskiego z historii Galicji.

W ostatnim dziesięcioleciu ubiegłego stulecia zaczynają się już ukazywać pierwsze dzieła o charakterze ściśle naukowym, to znaczy monografie, które nie mają żadnych innych celów prócz wyświetlenia pewnego momentu dziejowego. O czasach pruskich pisał Smoleński, powstaniem, organizacją i życiem polityczno-społecznym Księstwa Warszawskiego zajmowali się Rembowski i Konie 1896, który później studiował stosunki prawne czasów Królestwa Kongresowego. Na podstawie dotąd nieznanego materiału z archiwum Czartoryskich spróbował dać pierwszą charakterystykę środowiska puławskiego Dębicki 1887—8, historią wyższego szkolnictwa w zaborze rosyjskim zajął się od 1888 Bieliński, który odtąd przez długie lata ogłaszał materiały z tego przedmiotu.

Osobne miejsce należy się Krausharowi. Popularyzator, docierający do najbardziej ciekawych źródeł krajowych i obcych, z archiwów prywatnych i państwowych wydobywał dużą ilość nieznanych a ważnych szczegółów dla całego okresu porozbiorowego, aż do ostatnich czasów okupacji niemieckiej w czasie wojny światowej (um. w r. 1932).

Z tego samego materiału czerpał Gadon w swoich pierwszych pracach o ks. Adamie Czartoryskim (1891) przygotowujący już wówczas swoją późniejszą podstawową książkę

o pierwszych latach emigracji 1831—1836, którą oparł także na materiałach rapperswylskich (1901).

Na te same lata przypadają jednak dwa przedsięwzięcia o charakterze ściśle naukowym: „Bibliografia Historii Polskiej” Finkla, wydawana od r. 1891, gdzie znajdują się rozdziały poświęcone czasom 1795—1815; od r. 1888 zaczyna wychodzić „Wydawnictwo materiałów do historii powstania r. 1863—1864,” po dzień dzisiejszy jedyne systematyczne wydawnictwo źródeł do tego zagadnienia. (Tu wymienić należy jeszcze wydane w r. 1914 przez Filipowicza papiery przedstawione parlamentowi brytyjskiemu w sprawie polskiej w r. 1863).

Poza tym ukazywały się wydawnictwa pamiętników Wodzickiego (1888), tłumaczenie na ang. pamiętników księcia Adama Czartoryskiego, Łubieńskiego (1890), Kruszewskiego, Drzewieckiego (1891), Olizara (1892), Czapskiego (1893), Brzeżańskiego, Jarmunda, Ożegalskiego, Lewińskiego (1895), Chłapowskiego (1896), Langiego i wiele innych.

II.

Data przełomową w rozwoju naszej historiografii porozbiorowej jest rok 1900. Na III-im Zjeździe historyków polskich Szymon Askenazy, który od r. 1891 ogłaszał studia krytyczne, a od 1896 pierwsze rozprawy z zakresu dziejów porozbiorowych, przedstawił przegląd dziejów polskich porozbiorowych do r. 1830, wysuwając szereg zasadniczych postulatów, zarówno co do metody traktowania tego okresu jak i co do potrzeb wydawniczych w zakresie najważniejszych źródeł tego czasu. W ten sposób postawiony został na porządku dziennym badań naukowych historycznych w Polsce nowy program: granica historii polskiej, którą należało badać z uwzględnieniem wszystkich wymagań nowoczesnej metody historycznej, została przesunięta po r. 1830; zarazem zostały wskazane główne źródła, z których część miałyby być ogłoszona drukiem, z zastosowaniem wymagań wydawniczych, które rozwinęły się w związku z rozwojem sztuki wydawniczej źródeł średnio-wiecznych i jako postulat niedzowny postawiono wymaganie równoległego traktowania zagadnień wewnętrznych i zewnętrznych przy opracowywaniu historii politycznej własnego narodu czasów najnowszych.

Przeniesienie się działalności Piłsudskiego po upadku rewolucji w Królestwie do Krakowa, i rozpoczęcie od r. 1908 wyrażnie wojskowego przygotowania młodzieży, wprowadziło nowe postulaty do badania dziejów porozbiorowych. Po pierwsze: wysunięcie zagadnień wojskowych na stanowisko równorzędne z historią polityczną w ścisłym tego słowa znaczeniu, po wtóre ponowne a odmienne zupełnie zainteresowanie powstaniem styczniowym, jako ostatnią próbą samodzielnego czynu wojskowego Polski.

Organizacyjną stroną wypełnienia programu Askenazego zajęła się Akademia Umiejętności. Powołany do życia Komitet do dziejów Polski porozbiorowych podjął szereg wydawnictw, z których najważniejsze są następujące: M. Rostworowski, który od studiów ściśle prawniczych przeszedł teraz do badań nad strukturą prawno-polityczną Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, wydał Dziennik Sejmu 1830 i 1831 r. (1907—1912) oraz Protokoły Komisji Rządzącej z r. 1807 (1918), Stanisław Smolka, świetny mediewista, przygotował korespondencję Lubeckiego, którą wydał w r. 1909, i zajął się polityką tego ministra przed powstaniem listopadowym ze stanowiska gospodarczego i ściśle politycznego (1907).

Główną jednak centralną rolę realizowania postawionego programu wziął na siebie sam Askenazy, jako uczony i jako nauczyciel, twórca własnej szkoły. Od roku 1900 prawie wyłącznie poświęca się czasom porozbiorowym, zarówno czasom Księstwa Warszawskiego jak i Królestwa Kongresowego. Nieporównany znawca, prawie odkrywca archiwów i zbiorów prywatnych, umysł krytyczny, zasadniczo polemiczny, stylista świetny, wypowiedział się przede wszystkim w następujących głównych swoich dziełach: „Napoleon a Polska“ (1918—1919) (do r. 1805), „Ks. Józef Poniatowski“ (1905) (do r. 1813), „Łukasieński“ (1908) (do końca istnienia Królestwa Kongresowego), w kilkaset liczących pozycjach recenzji, artykułów krytycznych, materiałów, polemik i tym podobnych, uzupełniał ten główny zrab swjej twórczości. Askenazy jest *par excellence* historykiem politycznym. Interesują go przede wszystkim ludzie, wielcy tego świata, którzy z tytułu urodzenia lub zajmowanych stanowisk odgrywali rolę główne w dziejach Polski i Europy pocz. w. XIX. Niebeznamiętny w stosunku do swoich bohaterów, nie cofa się przed sądami i osądami. Jednych wysuwa na plan

pierwszy, innych poniża, a wszystkich łączy w jeden łańcuch skomplikowanych powikłań, na które składają się dzieje napoleońskie i Restauracji. Choć na pozór przeciwny staremu porządkowi, którego przewyciężeniem zajmowała się owa epoka, w Polsce i Europie, psychicznie bliższy jest najbardziej tych, którzy z tego porządku wzięli swój początek. W sądach swych niezależny i niepoddający się żadnemu autorytetowi, w badaniu kieruje się jedyną wytyczną: odszukać i przedstawić tę siłę żywotną, która prowadziła jednostki i naród polski po upadku państwa, w stałym dążeniu do odbudowania jego niezależności politycznej. Stąd mimo krytycyzmu w stosunku do polityki francuskiej, szczególniejsze umiłowanie epopei napoleońskiej i stąd najmocniejsze pchnięcie swoich uczniów ku czasom napoleońskim. Jest w tym może i podświadome przygotowywanie najbliższego otoczenia i opinii publicznej do nadciągającej burzy światowej. (Szczególnie ważny odczyt: Księżę Józef Poniatowski, wygłoszony w r. 1913).

Jako nauczyciel Askenazy potrafił stworzyć we Lwowie zespół ludzi zdolnych, złączyć ich wspólnym zainteresowaniem naukowym, pchnąć w kierunku badań nad dziejami nowożytnymi i nowoczesnymi Polski i zaszcześcić im na całe życie zamiłowanie do nauki historycznej. O ile chodzi o dzieje porozbiorowe ze szkoły Askenazego wyszli: Bojański (studia nad r. 1813—1815), Lorek (1806—1807, stosunek do Watykanu), Leszczyński (1809), Plutyński (1809), Wawrzakowicz (Anglia 1813—1815), Kipa (Gentz). Uczniami Askenazego są także uczeni, którzy w dalszym ciągu głównie jako profesorowie wpływają na rozwój nauki historycznej. Michał Sokolnicki, prócz życiorysu gen. Sokolnickiego 1912, zajmował się wojną r. 1830, początkami Wielkiej Emigracji 1910, a ostatnio historią wojny światowej 1925. J. Iwaszkiewicz, po historii Litwy z r. 1812, 1912, zajął się zwłaszcza systemem demoralizacji rosyjskiej na ziemiach polskich i reakcją materialną Rosji, 1920. Pawłowski pisał o polityce austriackiej w sprawach polskich i o stosunkach Watykanu, ale badał przede wszystkim wojnę r. 1831 ogłaszając źródła do tej kampanii, oraz wojnę r. 1809. Henryk Mościcki, wydawca wielkiej ilości pamiątek, utalentowany pisarz jest przede wszystkim historykiem czasów porozbiorowych na Litwie i Rusi, 1911: zajmował się środowiskiem wileńskim w okresie Mickiewicza, Białostoczczyzną 1933, stosunkiem Kró-

lestwa do Litwy za Królestwa Kongresowego i w pierwszym dziesięcioleciu po upadku powstania, 1923, 1924. Historyk wojskowości i dziejów politycznych, Marian Kukiel, studiując także okres najnowszy jest w tej chwili w Polsce jedynym *par excellence* napoleonistą: po dawniejszych studiach o okresie przejściowym 1795—1797, 1912 i syntetycznej historii wojen napoleońskich w Polsce 1912, dał obecnie 1937 wielkie dzieło o r. 1812, wypełniając w ten sposób zasadniczą lukę w literaturze europejskiej. Wreszcie Natalia Gąsiorowska zaczynała od historii politycznej czasu Królestwa Kongresowego, pisała o cenzurze, 1916, ażeby przejść następnie do historii gospodarczej i społecznej tego okresu: powstanie wielkiego przemysłu za Król. Kongres., górnictwa, 1917 i hutnictwa, 1923, tworzenie się pierwszych organizacji robotniczych, przejście od XVIII w. do stosunków nowoczesnych w tej dziedzinie, 1921, oto główne przedmioty jej badań.

Równolegle a niezależnie od Askenazego w Krakowie rozwijał swą działalność naukową Wacław Tokarz. Od studiów nad Galicją w w. XVIII przeszedł do dziejów Księstwa Warszawskiego. „Ostatnie lata Hugona Kołłątaja“ 1905, to jednak nie jest tylko biografia tego wielkiego polityka końca Rzeczypospolitej, lecz raczej próba syntetycznego ujęcia przemian, jakie dokonywały się w umysłowości i psychice społeczeństwa w okresie od upadku Rzeczypospolitej do wybuchu wojny 1812 roku. Następnie pod wpływem rozpoczynających się przygotowań do wojny, Tokarz przechodzi osobiście do badań nad r. 1863, zachęcając uczniów swoich równocześnie do studiów nad wojną 1794 i 1831 r. Łopaciński, 1914, Stetkiewicz, 1912. W ten sposób Tokarz przygotował studium o Krakowie w początkach powstania styczniowego (1915—16), w którym starał się wyjaśnić znaczenie oparcia o Kraków dla działań nieszczęśliwych na Miechów oraz rolę Austrii w początkach ruchu. Niesłychana sumienność w wyzyskaniu źródeł, drobiazgowość w zestawianiu szczegółów, ostrożność i oględność sądów, występujące w tych pracach układają się teraz w rysy zasadnicze twórczości naukowej Tokarza. Wydawca szeregu publikacji ściśle wojskowych w okresie wojny, poświęca się studiom nad Królestwem Kongresowym: jego Armia Królestwa Polskiego (1917) daje strukturę administracji wojskowej tego czasu, Sprzysiężenie Wysockiego (1925) bardzo głęboko wy-

jaśnia romantyczne podłoże przygotowanego spisku, wreszcie Wojna 1830—1831 roku (1930), także z punktu widzenia historii ściśle politycznej posiada ważne znaczenie, jako próba syntetycznej charakterystyki polskiego społeczeństwa i państwa w dobie Restauracji. Ostatnie lata Tokarz użył na badanie dziejów przedrozbiorowych, pociągając za sobą w tym kierunku swoich uczniów w Warszawie. Spośród prac jego szkoły, dotyczących okresu porozbiorowego, wymienić można: A. Moraczewskiego (Samorząd Warszawy w r. 1830—1831, 1934) i Kotarskiego (Opatów w r. 1861—1864, 1935).

W r. 1910 ukazały się trzy monografie poświęcone Maurycemu Mochnackiemu, w gruncie rzeczy trzy całkiem odmienne próby ujęcia tej fascynującej postaci romantycznej, której wpływ na następne pokolenia trwał a opierał się na jego historii powstania. Jan Kucharzewski późniejszy badacz reakcji oświatowej w Królestwie za czasów Paskiewiczowskich (1914) i autor wielotomowej świetnej historii Rosji nowoczesnej (poczynając od r. 1923), w życiorysie Mochnackiego skoncentrował uwagę na powikłanych sprawach rozwoju opinii politycznej czasu Królestwa Kongresowego. Artur Śliwiński, który w roku 1918 ogłosił piękną biografię Lelewela, (w okresie do roku 1831), opartą na zupełnie nowym materiale źródłowym, dał artystycznie wykończoną całość psychologiczną Mochnackiego. Inaczej potraktował go Stanisław Szpotański; po Konarszczyźnie (1906) i Ludzie Polskim (1907) przystąpił do badania Mochnackiego, ażeby przede wszystkim wyjaśnić genezę pomysłów Mochnackiego na emigracji, gdzie odgrywały one rolę zaczynu w tworzeniu się naszej ideologii zarówno obozu demokratycznego, jak i arystokratycznego. Przede wszystkim publicysta i powieściopisarz Szpotański nie trzyma się ściśle wymagań metody historycznej w swych pracach naukowych, choć wydał doskonale Archiwum Filomatów, a jednak i w Mochnackim i w późniejszych badaniach nad emigracją lat trzydziestych a zwłaszcza w trytomowej biografii Adama Mickiewicza (1921—2), Szpotański zajmuje miejsce całkiem odrębne: nie krępuje się koniecznością wyzyskania materiału i wyczerpania zagadnienia, nie zawsze liczy się z wymaganiami skrupulatnej ścisłości, a jednak zawsze do wszystkich badanych przez siebie pytań daje materiał całkiem nieznany, ujmuje je w sposób zupełnie nowy i utrzymując związek ze

współczesnymi prądami europejskimi traktuje wszystkie badane przez siebie fragmenty życia polskiego, jako wyraz zewnętrzny nieustannie żywej idei polskiej.

W chwili, kiedy zbliżała się wojna, która osłabiła tętno normalnych badań naukowych lub zepchnęła działalność historyków naszych w kierunku czegoś, co moglibyśmy nazwać historią stosowaną, w zakresie historii dziejów porozbiorowych możemy stwierdzić osiągnięcie następujących rezultatów. Rozwijające się systematycznie badanie naukowe (zarówno w dziale opracowań, jak i wydawnictw źródłowych, zwłaszcza niesłychanie licznych pamiętników), właściwie kończy się na roku 1831. Jest to rezultat wpływu osoby samego Askenazego, ale także wynik dwu zupełnie odmiennych przyczyn. Z rokiem 1831 kończy się życie ostatniego pogrobowego tworu państwowego polskiego, a tęsknota za własnym życiem państwowym i tu znajduje swój wyraz. W znacznej części archiwów rok 1830 jest granicą, poza którą materiały archiwalne nie były udostępniane badaczom. Ale naprawdę bujnie, może nawet kosztem wszystkich innych działów rozwijała się nasza historiografia napoleońska. „Dla narodu — pisałem w *„Revue des Etudes Napoléoniennes“*, 1920, I, 47 — którego istnienie w wieku XIX było najbardziej smutne, ale który nie stracił nigdy wiary w swoje odrodzenie, taka opowieść (o czasach napoleońskich) była najbardziej wzmacniającą ze wszystkich. Okres ten posiadał jeszcze jeden urok: na długiej przestrzeni niebytu politycznego, który na zawsze miał pokryć imię Polski, był przerwą — w postaci niepodległości politycznej“. Było to w pewnym sensie przysposabianiem moralnym narodu do nowego przewrotu i do ostatecznego zdobycia niepodległości politycznej, co się dokonało.

III.

Wojna zlikwidowała, raz na zawsze, okres porozbiorowy w życiu narodu, stwarzając zeń zamkniętą w sobie epokę, która naukowo zdobywała sobie taką samą wartość, jak i wszystkie poprzednie zamknięte okresy dziejów. Okres ten jest zarazem wstępem do nowego życia politycznego, które wyrosło z tamtego. Dla pokolenia, które budowało nową Polskę, i tego, które ją dalej rozwijać miało, doba porozbiorowa, jako czasy tworzenia się nowoczesnego narodu polskiego, stawała się

szczególnie interesująca. Do niej więc z natury rzeczy, zwracać się musiała tym intensywniej i opinia publiczna i ciekawość młodego pokolenia i ściśle badawcze zainteresowanie uczonych.

Co więcej, wojna światowa zamykając pewien okres w dziejach, który zbudowano w r. 1815, najliberalniej otworzyła wszystkie archiwa prawie na całym świecie, zachowując jedynie zastrzeżenia nakazane ze względu na interesy osób żyjących. A w Polsce stworzyła nowe możliwości rozwoju. Powstały nowe uniwersytety. Została stworzona Biblioteka Narodowa, w skład której weszły zbiory rapperswylskie i bati-gniolskie i liczne prywatne. Do kraju powróciły archiwa rewindykowane z Rosji. Władze państwowe polskie objęły i zorganizowały, udostępniając w najszerszym zakresie archiwa (z wyjątkiem archiwum w Gdańsku, które jest poza obrębem zarządu polskiego, choć zawiera bardzo ważne akta nieraz trudno dostępne, a dotyczące naszego Pomorza). Powstały warunki dla szerszego zorganizowania i zróżnicowania się życia badawczego w Polsce.

Jednym z twórców nowej szkoły w naszych warunkach stał się profesor Uniwersytetu w Poznaniu Adam Skałkowski. Sam wyszedł ze Lwowa, jako uczeń Askenazego, pod którego kierunkiem napisał pierwszą część życiorysu Dąbrowskiego. Odtąd prawie wyłącznie poświęcił się dziejom legionów i polityki wojskowej Napoleona w Polsce. Po dwóch tomach studiów z tego zakresu (1908 i 1912), po pracy o Polakach w Egipcie (1910), po szeregu suplementów do korespondencji Napoleona 1908 (1911-2), przystąpił do wielkiego wydawnictwa korespondencji ks. Józefa z władzami francuskimi (przygotowane przed wojną, mogło wyjść dopiero w latach 1921—1929 w pięciu tomach). W związku ze swą wyjątkową znajomością źródeł epoki napoleońskiej wydał wprowadzie okolicznościową, lecz mimo to zasadniczą biografię ks. Józefa (1913), w której właściwie po raz pierwszy została wydobyta organizacyjna i wodzowska działalność wojskowa ks. Józefa. Od wojny i po wojnie działalność naukowa Skałkowskiego zawierała się chronologicznie w tych samych ramach, zaczynając od insurekcji kościuszkowskiej a kończąc się tam, gdzie kończyło życie ludzi, którzy za insurekcji i czasów napoleońskich przeżywali swój wiek twórczy. Wydał szereg nieznanych lub źle wydanych pamiętników (Wybicki, Turno, Fiszerowa i wiele innych) i podjął

ostrą rewizję całej opoki poczynając od Kościuszki (patrz historia nowożytna), ale co ważniejsza podjął osobiście i miał w tym kierunku pchnąć swoich uczniów szereg prac z zakresu biografistyki (Polacy za Stu dni, 1917, Polacy na San Domingo, 1921, Niegolewski, 1924, Wybicki, 1927, Mycielski, 1933 i szereg innych). Nie wiem, czy było to pierwotnym zamiarem, w praktyce w każdym razie tak wyszło: stworzyć możliwie największą ilość pełnych, możliwie najbardziej obiektywnych, wolnych od jakiegokolwiek bądź zakłamania, a na materiale archiwów publicznych i zbiorów prywatnych opartych życiorysów ludzi działających zwłaszcza w dzielnicach zachodnich Polski w danym okresie. Tym okresem jest przede wszystkim epoka napoleońska, związana z dobą końcową Rzeczypospolitej, z czasem rozszerzająca się i na lata późniejsze. A kryterium wyboru, nie wyjątkowość jakiejś postaci, lecz raczej — typowość. Pod tym względem obok samego Skałkowskiego najwięcej dotychczas zrobili z jego uczniów: J. Willaume (Amilkar Kosiński, 1929, Józef Wielhorski, 1925, Tadeusz Morski, 1933), oraz J. Staszewski (Generał Dziewanowski, 1933, Generał Załuski, 1934), którzy poza tym mają już w swym dorobku szereg prac z historii politycznej i wojskowej czasów napoleońskich. Dalej Łuczakówna (Emilia Szczaniecka, 1930, Wiktor Heltman, 1935), Kornatowicz (Generał Rymkiewicz, 1930), Grot (ks. Aleksy Prusinowski 1935) i inni.

Odmienny charakter starałem się nadać w Uniwersytecie Warszawskim uczniom moim, których usiłowałem skierować do dziejów porozbiorowych. Po studiach nad okresem napoleońskim i wydaniu korespondencji rezydentów francuskich w Warszawie z lat 1807—1813 (1914—15), w okresie wojennym i powojennym zająłem się badaniem źródeł krajowych i obcych, dla całego okresu od roku 1825 do końca epoki Paskiewiczowskiej a właściwie do r. 1861. Chodziło mi o to, ażeby zdobyć nowy pogłębiony pogląd na rozwój naszego życia w tych latach, z coraz wyraźniejszym przesunięciem środka zainteresowań na lata po upadku powstania listopadowego. Zadaniem moich poszukiwań było: związanie rozwoju Polski z współcześnie dokonywującym się rozwojem wielkich narodów zachodnio-europejskich, oraz wydobyte związku i wpływu życia polskiego na rozwój życia narodów sąsiednich środkowo-wschodnio- i południowo europejskich. Zwróciłem uwagę pra-

wie wyłącznie na zbiorowisko społeczne, starając się uchwycić przemiany dokonywujące się w nastrojach, poglądach, nastawieniu, umysłowości raczej narodu całego, aniżeli poszczególnych wybitnych jednostek. Zresztą roli tych jednostek nie niedoceniałem, widząc w nich przywódców, a czasem wykładowców stanów psychicznych zbiorowości. (Stąd badania nad rolą księcia Adama Czartoryskiego). W odróżnieniu od metody biograficznej mógłbym swoją metodę nazwać socjo-psychologiczną. Z wyjątkiem kilku drobniejszych spraw, dotąd w nauce nie poruszanych, lub uzupełnień do ostatnio dobrze w nauce postawionych zagadnień (jak sprawa polska w r. 1848), które jednak wymagały ostatecznego wykończenia, prace moje z lat ostatnich nie miały charakteru ostatecznych rozwiązań naukowych. Raczej przeciwnie, w książkach swoich, a zwłaszcza w odczytach na zjazdach 1925, 1930 i 1935 roku postawiłem program badań, rzeczowo i źródłowo uzasadniony, którego rozwiązaniem zajmowali się i nadal zajmować się mieli moi uczniowie. Prace ich poszły w dwóch kierunkach.

Do pierwszego należały studia nad rozwojem myśli politycznej polskiej, nad przemianami psychiki zbiorowej w związku z ogólnym przekształcaniem się narodowości nowoczesnej w Europie, w związku także z najważniejszymi wydarzeniami historii powszechnej i Polski. Właściwie chronologicznie najdawniejszym okresem są tu czasy Królestwa Kongresowego. Licząc się z osiągnięciami literatury naukowej w tej dziedzinie zajmowano się dwoma głównymi zagadnieniami z doby Królestwa: liberalizmem i reakcją. Wstępem do badań nad liberalizmem doby pokongresowej są prace przedwcześnie zmarłego Gorzyckiego o ministerstwie Stanisława Potockiego z czasów Królestwa Warszawskiego, 1921 i Bachulskiej o satyrze politycznej tego czasu, 1924. Stronnictwem kaliskim zajęła się Więckowska, 1925, która dała charakterystykę przemian społeczeństwa K. P. 1930; sejm 1825 r. wszechstronnie opracował Przelaskowski. Genezę, indywidualnymi odchyleniami przedstawicieli i ustaleniem charakteru reakcji polskiej tego czasu zajmowali się Bogatkiewicz (o ogólnej polityce rządowej Aleksandra 1935), Manteufflowa (o Szaniawskim 1936), Zanowa (o ministerstwie Grabowskiego, 1930), Koelichenówna (o reakcji w szkolnictwie, 1926). Nadto genezie i rozbudowie zasady autarchii gospodarczej Królestwa poświęcona jest

rozprawa Ajzena (1932). Kierunkiem radykalnym w czasie powstania zajęli się Oppman i Płoski (1929). Następną chronologicznie grupę tego działu stanowią prace o r. 1848. Z ogłoszonych dotychczas drukiem z okresu przygotowań wymienię Balickiej o spisku Ściegiennego (1929) i Kirszbrauna o procesie Babińskiego. Wszelkstronnie po raz pierwszy na tak obszernym materiale archiwalnym oparły się pracy Minkowskiej o społeczeństwie Królestwa Polskiego w r. 1848, 1923 i Kieniewicz o społeczeństwie w Poznańskim, 1935. Przygotowaniem do powstania styczniowego, przemianami w psychice młodzieży okresu 1857—1861—2 zajęli się Rudzka przez Majewskiego, 1937, Przybyszewski przez Jarosława Dąbrowskiego, 1929, Niemojewski przez Frankowskich, 1929, Pomarański przez Traugutta, (1929).

Drugi dział stanowią rozprawy o stosunkach pomiędzy Polską, Polakami a narodami czy państwami obcymi. Sprawę polską w okresie rewolucji węgierskiej 1848 i 1849 opracował Russjan, 1934, zagadnieniem kaukaskim w polskiej i europejskiej polityce w okresie międzypowstaniowym zajmuje się Widderszal, 1934, który ogłasza nadto książkę o odrodzeniu narodowości bułgarskiej, od wojny krymskiej do r. 1872, w związku z wpływami polskimi, 1937. Ks. Żywczyński wydał zasadniczą rozprawę o stosunku Watykanu do Polski od r. 1830 do 1837 i o wpływie tego zagadnienia na kształtowanie się myśli katolickiej w Polsce, 1935. W biografii Giobertiego wydobył Kalikst Morawski wszystkie elementy stosunków polskopiemonckich, głównie w okresie 1832—1849, (1936) rozszerzając to same zagadnienie rzeczowo i chronologicznie na całe Włochy i lata 1831—1863 (1937). Tu zaliczyć także wypadnie rozprawę Dutkiewicza, doktora krakowskiego, o polityce polskiej w Afganistanie w latach 1837—1839 (1937).

W tym samym okresie czasu z inicjatywy i za poparciem dyrekcji bibliotek w ministerstwie oświaty zostały przygotowane i wydane zasadnicze środki pomocnicze. W ten sposób powstała bibliografia pamiętników polskich Maliszewskiego (1928), autora szeregu cennych rozpraw do historii organizacji powstania styczniowego a co ważniejsza autora niezastąpionego katalogu biograficznego działaczy z okresu 1863—1864, który dotąd niestety pozostaje w rękopisie. Autor szeregu studiów do historii emigracji na Zachodzie i w Turcji, wydawca kore-

spondencji polskiej Garibaldiego, Mazziniego, Lafayette'a i Kellera, Adam Lewak wydał także pierwszą część katalogu rękopisów rapperswylskich (1929) oraz katalog zbiorów mickiewiczowskich w Paryżu (1931). Katalog zbiorów batignolskich opracowała Więckowska (1932). Nadto staraniem centralnej biblioteki wojskowej wyszła bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego 1863—1865, opracowana przez J. Gąsiorowskiego (1923). J. Kormanowa wydała bibliografię czasopism socjalistycznych (1935). W Tow. Nauk. Warsz. jest na ukończeniu praca nad kontynuacją Finkla, który obejmuje lata 1815—1925; przygotowana przez Bachulską i Przelaskowskiego. Wreszcie wymienić należy szereg katalogów mniejszych prywatnych archiwów, zbiorów rewindykowanych, części archiwów państwowych drukowanych w czasopiśmie „Archeion” i litografowany katalog głównych części zbiorów rękopisów Ossolineum i biblioteki Jagiellońskiej (nadto niektóre części rkpów jagiellońskich opracowane przez Bara). Tu wreszcie wymienić trzeba monumentalne wydawnictwo Polskiej Akad. Umiejętności „Polski Słownik Biograficzny”, w którym co najmniej połowa artykułów poświęcona jest czasom porozbiorowym.

O ile chodzi o czasy najnowsze to badania nad nimi zostały ujęte w ramy organizacyjne przez stworzenie Towarzystwa Badania Historii Najnowszej przemianowanego na Instytut J. Piłsudskiego i scentralizowane przy czasopiśmie „Niepodległość” (od r. 1929). Redagowane świetnie przez Leona Wasilewskiego czasopismo to składa się z zasadniczych artykułów, z niesłychanie bogatego działu pamiętników i dokumentów oraz recenzji, a obejmuje okres czasu od 1865 aż do chwili powstania państwa polskiego. Specjalnie historii ruchu socjalistycznego poświęcona jest Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce (od r. 1935)¹⁾.

IV.

Przechodząc do omówienia rozwoju naszej historiografii ostatnich lat 20-stu, zacząć wypadnie od przedstawienia rzeczy ogólnych. Po szeregu studiów, które były zarazem częściami pamiętników własnych a przyczynkami do dziejów najnowszych,

¹⁾ Nie omawiam tu osobno prac ogłoszonych w 40 zeszytach Niepodległości, ani w Kronice.

Bobrzyński w III tomie swej Historii Polski (1931) spróbował dać syntezę dziejów porozbiorowych. Wierny swej dawnej zasadniczej koncepcji i swemu programowi politycznemu, choć w zasadzie uznał równorzędność akcji niepodległościowej i działania organicznego, w książce swej temu drugiemu prądowi wyznaczył miejsce poczesne. A o ile chodzi o czasy ostatnie, o wojnę światową, przypisał powstanie Polski raczej szczęśliwemu zbiegowi okoliczności niż własnemu ogólnemu wysiłkowi narodu. Po staremu też zwalcza dążenia dezorganizacyjne w państwie i wysuwa, jako główny postulat czasów najbliższych, żądanie wzmocnienia władzy i uregulowania sprawy ukraińskiej.

Całokształt rozwoju myśli politycznej polskiej od rozbiorów aż do wybuchu Wielkiej Wojny ujmuję w swym dziele (wydanym także i po niemiecku 1917) Wilhelm Feldman (1913—20). Dla niego kryterium podziału materiału leży w podziale społeczeństwa na dwie zasadnicze orientacje: niepodległościową i ugodową, które rozwija w bogatym środowisku licznych odcieni i odchylen w związku z interesami grup społecznych, dzielnic, nastrojów chwili i t. d. Nowe pośmiertne wydanie części obejmującej lata 1864—1914, z r. 1933, gruntownie przerobione i uzupełnione przez syna, jest stwierdzeniem słuszności podstawowej tezy jego książki o konieczności zwycięstwa idei niepodległości.

Osobne miejsce zajmuje dzieło człowieka, którego nazwisko występuje we wszystkich działach przeglądu historiografii polskiej z jednakowo ważkimi pozycjami. W r. 1917 ukazał się tom III i IV Historii ustroju Polski Stanisława Kutrzeby, których autor pierwszy w literaturze dał w tak rozległej skali strukturę i funkcjonowanie organizmów państwowych na ziemiach polskich w okresie bezpaństwowym. Właściwie jeszcze przed zamknięciem faktycznym, zamknął on teoretycznie kończący się okres w dziejach narodu. Potem, po szeregu studiów szczegółowych lub przyczynków przedstawił całość nowych dziejów omawiając kongres, traktat i sprawę Polski, dalej dając polskie prawo polityczne według traktatów (1923, 2 tomy), wreszcie próbując zwięzłej a obiektywnej syntezy dziejów najnowszych, gdzie nie tylko ustrojowa, ale i bogata strona faktyczna dziejów Polski Odrodzonej do roku 1928 przedstawiona została w możliwie pełny sposób.

Wypadnie jeszcze wspomnieć zbiorowe popularne wydawnictwo „Polska, dzieje jej i kultura“, w której części zostały opracowane przez wyżej wymienionych autorów (Tokarza, Skałkowskiego, Lewaka), nadto Szelańskiego (czasy powstania styczniowego) oraz szereg krótkich podręczników zawierających także rozdziały z historii porozbiorowej, a przeznaczonych głównie dla obcych (Halecki, Krakowski, Sobieski, zwłaszcza Dyboski). O ile chodzi o źródła ogłoszone w tym czasie na plan pierwszy wysuwają się spośród bardzo licznych szeregu głównie pamiętników następujące większe zbiory: do Królestwa Kongresowego: Prądyńskiego (1919), Wł. Zamoyskiego (1803—1868) (1918—30), Adama Mickiewicza Pisma w wydaniu sejmowym i Memoriał (1910); do emigracji: Jeża (1936—7), Wł. Mickiewicza (1926—33), materiały Gawrońskiego (1911); do r. 1863: Janowskiego (1923—1931) i Daniłowskiego (1908), korespondencja Kronenberga z Kraszewskim 1859—1876 (1929); opracowanie wyroków audytoriatu polowego przez Cederbauma (1917); do czasów najnowszych: Pisma Piłsudskiego (1930—1931 in. wyd. 1937), pamiętniki Dmowskiego (1925), Bilińskiego (1924—25), Daszyńskiego (1926), oraz zbiór dokumentów Filasiewicza (1920), i Kumanieckiego (1924) i wiele innych. W ostatnich czasach ukazało się sporo pamiętników ludzi, którzy brali udział w życiu publicznym Polski w ostatnim czasie przed wojną i w czasie wojny światowej i polskiej.

Przechodzę do zarejestrowania głównych pozycji odnoszących się do poszczególnych zdarzeń, większych kompleksów spraw, ogólnego ujęcia problemów szerszych, w układzie chronologicznym.

Do Kukiela nawiązuje Ant. Miller w opracowaniu organizacji spiskowej na Litwie 1796—1797 (1936). Papiery Siestrzeńcewicz opracował bp. ks. M. Godlewski, który zajmował się osobą Aleksandra I (1925) i rolą duchowieństwa w czasie powstania styczniowego.

Strukturę społeczną i gospodarczą Księstwa Warsz. zanalizował H. Grossman (1925), kryzys rolniczy na ziemiach Księstwa i Królestwa w związku z ogólną teorią kryzysów głęboko ujął Cz. Strzeszewski (1934), całokształt sprawy włościańskiej w okresie przejściowym i w dobie organizacji Kró-

lestwa Kongresowego przedstawiła Z. Kirkor-Kiedroniowa (1912).

Świetną syntezą przemian wewnętrznych w społeczeństwie polskim, głównie Królestwa, są dzieje polskiego mesjanizmu Ujejskiego (1931), który dał nadto osobno głębokie sylwety Grabianki (1924), Hoene-Wrońskiego (1925) i in.

Pełny życiorys Kołłątaja daje Janik (1913), całość twórczości Staszica — omówiona w zbiorowym dziele wydanym w stulecie jego śmierci, 1927 i przez Leśniewskiego (1926). Lelewela działalność opracował Chodynicki, jego powołanie, rolę profesorską, myśl filozoficzną (1929), dalej Modelski, Ehrenkreutz i Adamus.

Powstanie listopadowe w Mińszczyźnie opracował Dangel (1922), doskonałe studium o stosunku Austrii do powstania 1831 r. dał Dutkiewicz (1933), pisał o r. 1831 Harbut, autor studium o sędzie sejmowym, o Chłopickim i in. Rolę ks. Adama w powstaniu starała się ująć umiejętnie Rudzka (1931), o Hohendorfie pisała Z. Krzemicka (1930), diariusz senatu rewolucyjnego krytycznie ogłosił Pomarański (1930), stosunkiem Czechów i Słowaków do ruchu polskiego zajął się Gołąbek (1930), żydami za powstania bardzo gruntownie Ig. Schipper (1932).

Doskonały zarys rozwoju organizacji naczelnych władz oświatowych na ziemiach Królestwa od 1815 do 1915 dał T. Mantouffiel (1929), o żandarmerji pisał Próchnik.

Reakcję rosyjską popowstaniową przedstawił J. Kaczkowski w studiach o konfiskatach (1918) i o donacjach (1917), dla Litwy obszerniej ujął to zagadnienie, omawiając zagadnienie genezy prywatnej tam własności rosyjskiej (1793—1875) Schmidt (1923), o komisji śledczej na Litwie 1881—4 pisał Rosiak (1933), o całej polityce rusyfikacyjnej Mrozowska. Reakcję wewnętrzną opracowali: Klarnerówna w studium o słowianofilstwie [do r. 1848] (1926), Janik o prądach rusofilskich na emigracji (1934), Bar o Kraszewskim i Grabowskim (1934—6). Łączą się z tym prace H. Batowskiego, zwłaszcza b. dobra rozprawa o Mickiewiczu i Słowianach (1936).

O legionie w Portugalii i o próbach kolonizacji Algeru 1832 pisał Freylich (1922), który obok Szaroty i Lewaka zajmował się w szeregu publikacji Mierosławskim, ogłosił pamiętnik Breańskiego i wiele in. O układach między Młodą Polską

a Tow. Dem. pisała Stecka (1920), autorka ważnej biografii Dembowskiego (1911), o wyprawie Zaliwskiego Naglerowa (1929), o Wołłowiczu Studnicka (1923), Sidorowicz-Czernewska (1933), o Szymańskim — Gulczyński (1933), o partyzantce w Lubelskiem 1833 — Zalewski (1934), o konfederacji polskiej 1836 r. — Rac (1934—6), o Stowarzyszeniu Ludu Polskiego — Rozdolski (1936), o genezie manifestu demokratycznego, b. gruntownie, Leśniewski (1936). Tyssowskiego, apologetycznie, lecz źródłowo, opracował Tyrowicz (1930). Piękny zarys z listów Sanguszki wydano w r. 1927. Do r. 1848 ważne prace Wisłockiego o J. Lubomirskim (1927) i kongresie praskim (1927), listy Fr. Smolki wydane przez syna (1913) i polskie wydanie Trybuny Ludów Haeckera (1921), Starzyńskiego do roli Polaków w Wiedniu (1921), do stosunków we Francji wcześniejsze i współczesne związki Mickiewicza z Micheletem i Quinetem — Z. L. Zaleski, o stosunkach polsko-rumuńskich (1929) i o Czajce — Łukasik (1932).

Do okresu przejściowego przed manifestacjami i do powstania — piękna, a głęboka książka o ostatnim szlachcicu, synteza roli Wielopolskiego przez J. Grabca (Dąbrowskiego) (1924). Dał on także ujęcie ogólne dziejów politycznych Europy okresu przedwojennego [1871—1918] (1919) i żywą popularyzatorską, lecz na materiale źródłowym, głównie rapperswylskim opartą historię r. 1863 (1. wyd. 1912). Do czasów wojny krymskiej odnosi się szereg sumiennych studiów W. Knapowskiej, z nich ważniejsze o Poznańskim przed wojną krymską (1913), i o kandydatach do tronu polskiego (1927).

Do powstania styczniowego ogłoszono drukiem najgłośniejsze pamiętniki, żeby wymienić nowsze: Strusia, Zapałowskiego, Mierosławskiego, pisma wojskowe Langiewicza, Brykczyńskiego i dawniejsze Gieysztora, Caezara, Jeziorańskiego, Grabowskiego i in. Dla opracowania jednak tego zagadnienia dotąd właściwie znaczenie mają prócz prac dawniejszych — jedynie w odniesieniu do strony dyplomatycznej studia dwu autorów. J. Feldman, autor doskonałej rozprawy o sprawie polskiej w r. 1848, postawił w sposób nowy całe zagadnienie, dał program ujmowania stosunku mocarstw do powstania (1929), a obejmując w zarysie całość stosunku Anglii do Polski (1788—1863) — wprowadził postulat odmiennego ujęcia tej sprawy, niż to był uczynił Kłaczko, i zbadał na nowo misję

Kłobukowskiego do Berlina (1933). Z dalszych prac ujął krytycznie a zwięźle stosunek Bismarcka do sprawy polskiej (1926, 1932) i przedstawił antagonizm polsko-niemiecki w dziejach (1931).

Wereszycki po analizie raportów austriackich z Londynu z lat 1854—5 w sprawie polskiej (1927) dał kolejno w dwu sumiennych, a bogatych w nowy materiał książkach historię stosunku Austrii do powstania (1930) i Anglii do Polski 1860—65 (1934). Rozwiał ostatecznie legendę o początkowej nawet przychylności Austrii i ugruntował b. trzeźwy pogląd na politykę angielską, o wiele bardziej zasadniczo i personalnie skomplikowaną, niż to miało miejsce w ujęciu dawnej historiografii.

Oprócz t. V Przyborowskiego, który wydał Mościcki 1919, zanotować należy artykuł Chodynickiego o szkole w Cuneo (1928), ostateczne stwierdzenie niesławnej roli Kaczkowskiego w powstaniu, przez E. Barwińskiego (1920), dawny żywot Traugutta przez Dubieckiego (1907), piękny życiorys Nulla przez Firlej-Bieleńską (1923), Pomarańskiego wykaz źródeł archiwów warsz. do r. 1863 na zjeździe 1925, Szelągowskiego o stanowisku Fr. Józefa wobec wybuchu powstania (1929—30), Ehrenkreutzówny o Zdąnowiczu (At. wil. 1933), Posnera (1931) i Górskiego o Krzemieńskim (1936), Olszamowskiej-Skowrońskiej o genezie rusyfikacji po r. 1863 (1931) i in.

Inicjatywa Piłsudskiego, który się wypowiedział w szeregu odczytów, co do konieczności nowego ujęcia powstania od wewnątrz, dotąd nie znalazła szerszego rozwinięcia.

Do czasów późniejszych odnoszą się pamiętniki B. Dybowskiego 1861—78 (1930), studia Gawrońskiego o konfederacji Narodu Polskiego, 1875 (1900) i Krzemickiej o procesie 1878 r. (1932).

Historię ostatnich lat przedwojennych obejmują: życiorys marsz. Piłsudskiego Wł. Pobóg-Malinowskiego (1935—6), tegoż historia Narodowej Demokracji 1887—1918 (1933), Haekera historia socjalizmu w Galicji 1846—1882 (1933), Perla historia socjalizmu w Polsce, zbiorowa historia 40 lat P. P. S. (1933), historia przygotowań wojskowych drużyn strzeleckich Bagińskiego (1935) i ogólna historia walki zbrojnej o niepodległość 1905—1918 Lipińskiego (1931, 2-gie wyd. 1935), wreszcie zbiorowa historia walki o szkołę polską pod redakcją Nawroczyńskiego (1932—34).

Zagadnienie polskie w czasie Wielkiej Wojny, próby polskie zdobycia niepodległości, wahania, wysiłki w kierunku stworzenia własnego państwa, przemiany społeczne i gospodarcze opracowali M. Seyda w Polsce na przełomie dziejów (1927—1931, 2 t.), Kutrzeba, Handelsman, Grabski w „La Pologne pendant la guerre“ (1933), Błociszewski (1927), Smogorzewski w szeregu studiów, Kumaniecki, Grabski, Gliwiec (1932 i 1936), Srokowski pisząc o N.K.N. (1923), wreszcie w historii wielkiej wojny, w dziele naprawdę ogromnej erudycji J. Dąbrowski (1937).

V.

Osobno wypadnie omówić prace, w których zagadnienia społeczne i gospodarcze wysuwają się na plan pierwszy, nie zatracając związku z życiem politycznym. Całość życia gospodarczego Polski porozbiorowej została ujęta w zbiorowym dziele pod redakcją St. Kempnera (1920), który poza tym dał własną zwięzłą syntezę rozwoju gospodarczego Polski porozbiorowej (1924). Zamknął w niej rezultaty długoletnich badań, wyniki poszukiwań monograficznych, znajomość współczesnego życia gospodarczego i związał doktryny gospodarcze polskie, nieodłączne od dążności do zdobycia niezależności politycznej, z przemianami obiektywnymi procesu społecznego, głównie w sferze miast i mieszczaństwa.

Próba rozwiązania zagadnienia włościańskiego w dobie od upadku państwa do wybuchu powstania styczniowego była znakomita książka Wł. Grabskiego o historii Tow. Rolniczego 1858—61 (1904, 2 t.), w której autor pierwszy w nauce naszej w pełni zbadał publicystykę sprawy włościańskiej i pierwszy zanalizował rolę towarzystwa rolniczego. Z tego studium wyszedł Grabski, by w dalszych swych pracach badać społeczne gospodarstwo agrarne w Polsce (1923, po tym 1929) i przejść w końcu do postawienia problemu socjologii wsi polskiej (1937). Dla niego zagadnienie włościańskie jest częścią wielkiego problemu przebudowy całego życia gospodarczego Polski, w którego wyniku musiało nastąpić odbudowanie Polski, po tym powstać sprawa jej ugruntowania.

Moratorium za Księstwa i utworzenie Tow. Kred. Ziemskiego opracował Jasiukowicz (1911), organizacją i funkcjonowaniem skarbu za Królestwa Polskiego (1907—8, 2 t.), zało-

zeniem i życiem Banku Polskiego (1911) zajmował się Radziszewski. Ostatnio ponownie do genezy banku, do idei banku narodowego źródłowo powrócił Grodek (1936).

Początki i dalszy rozwój wielkiego przemysłu w Królestwie Polskim opracowali: Radziszewski, Kindelski w życiorysie Steinkellera (1905), Hilchen w historii drogi żelaznej warszawskiej (1912), wreszcie (1922) duży materiał mieści się w zbiorowej biografii L. Kronenberga. Pierwszą próbę uchwycenia całości zagadnienia robotniczego znajdujemy u Wóycickiego (1929). Boss na podstawie ogromnego materiału archiwalnego dał analizę elementów powstawania warstwy i sprawy robotniczej w latach paskiewiczowskich (1931), to samo zagadnienie, lecz pobieżnie, potraktowała Budkiewiczowa dla lat 1870—1890, doby już naprawdę gospodarki kapitalistycznej. Sprawy te wymagają dalszych gruntownych studiów.

Janik, bez rozwiązania zagadnień, w szeregu luźnych studiów poruszył wiele kwestii z dziedziny przemian psychiki włościańskiej w Galicji (1936). Pierwszą naprawdę systematyczną rozprawą o rozwoju psychiki włościańskiej w tej dzielnicy jest cz. I życiorysu Stojałowskiego [1845—1890] Kąckiego (1937), która wyszła ze szkoły Fr. Bujaka. Oryginalne, na zupełnie nieznany dotąd materiał oparte, choć w szczegółach nie zawsze dość ściśle jest podejście do zagadnienia włościańskiego Grynwassera. Po studiach nad wprowadzeniem francuskiego prawa do Polski (1914—18), i pomysłowej charakterystyce demokracji szlacheckiej (1918), opartej na powiązaniu wypowiedzi politycznych z danymi statystyki, przystępuje on do badania ruchów chłopskich za Król. Kongr. (1937), po r. 1831, a zwłaszcza 1846 (1935), i w okresie przed r. 1862 (1937), by na tej podstawie spróbować związać kwestię agrarną, ujmowaną socjologicznie i prawnie, z dążeniami idącymi od włościan, którzy mieli się domagać praw i ziemi. Jeżeli nie dał jeszcze rozwiązania, w każdym razie wkroczył na drogę, na której znajduje się niezbędne uzupełnienie poprzednich badań Grabskiego.

VI.

Wreszcie na zakończenie wypadnie omówić studia o charakterze regionalnym.

W Poznańskim po Karwowskim, który dał raczej kronikę swej dzielnicy, niż historię (1918—9) i pierwszej próbie

rozwoju myśli politycznej tej dzielnicy Szymańdy (1920), dopiero po ustaleniu się porządku powojennego rozpoczęły się poważne polskie badania naukowe. Pod wpływem szkoły Skałkowskiego ruch regionalistyczny przybrał tam charakter intensywny i już w r. 1925, na zjeździe, przedstawiono Wielkopolskę w przeszłości, w której czasy porozbiorowe w opracowaniu Skałkowskiego, Wojtkowskiego, Knapowskiej i Zaleskiego o wiele przewyższyły nie tylko cenne dawniejsze opracowania polskie, Buzka o polityce narodowościowej rządu pruskiego (1909), historię W. Księstwa (1909) i powstania 1848 r. (1914) Rakowskiego, ale i nowe prace niemieckie Lauberta o Flotwellu (1919) czy panowaniu pruskim w Polsce (1922). Generalnego zestawienia historiografii wielkopolskiej dokonał na zjazd 1925 Kaczmarczyk, później systematyczną bibliografię tej dzielnicy (główne czasopisma „Roczniki Wielkopolskie“, „Kronika Miasta Poznania“) rozpoczął Wojtkowski. Na pół opracowaniem a na pół źródłem są opisy działań kół polskich Komierowskiego 1847—1900 (1905, 1910, 1913), podobnie Falkowskiego opis 1848, 9 r. (1909). Cenny materiał do połowy stulecia zawiera pamiętnik J. N. Niemojowskiego wyd. przez Pomarańskiego (1925).

Głównym autorem historykiem Wielkopolski jest And. Wojtkowski. On uzupełnił dawniejsze dane Zielewicz (1891, 1908) i innych do życiorysu Marcinkowskiego (1923/4), opracował szereg pomniejszych spraw, jak prowokację Baerensprunga (1921), manifestację młodzieży przed r. 1863 (1923), działalność Kaulfussa (1925), dał nowe życiorysy Ed. Raczyńskiego (1929), Libelta jako wychowawcy (1925), przyczynki do działalności Potworowskiego, opracował udział Wielkopolski w powstaniu listopadowym (1930), ogłosił ogromną monografię o Tow. Przyjaciół Nauk (1928), która jest prawdziwą historią kultury tej dzielnicy. Obok niego należy też wymienić prace W. Knapowskiej, które jak powiedziano, posiadają znaczenie ogólne bądź też ściślej są związane z Poznańskim, jak np. historia fundacji Ludwika hr. Radziwiłłowej (1930), studia Dobrzyńskiej-Rybickiej nad Bibianą Moraczewską (1911) i inne.

W Galicji i dla Galicji powstało specjalne czasopismo „Ziemia Czerwieńska“ od r. 1935, zawierające w pierwszym zeszycie zwięzły przegląd literatury do dziejów tej dziel-

nicy pod panowaniem austriackim Tyrowicza. Przegląd potrzeb wydawniczych i w zakresie opracowań przygotował na zjazd 1925 r. Szelański, Zborucki, Hydzik i Tyrowicz, najważniejsze pamiętniki do opublikowania omówiła Mannówna (1935). W chwili obecnej przy Ossolineum została zorganizowana centrala ogniskująca materiały do historii doby autonomicznej.

Ze źródeł do dziejów XIX w. Galicji najważniejsze pamiętniki Ziemiańskiego (1904), L. Sapięhy (1914), ze źródeł prawnych materiały do sprawy polskiej ogłoszone przez Starzyńskiego (1920—1), I tom pomników prawa w. m. Krakowa 1815—18 Tokarza (1932), korespondencja Metternicha w sprawach Uniwersytetu ogłoszona przez Bobkowską, do dziejów Uniwersytetu historia-kronika opracowana przez Finkla i Starzyńskiego (1911), do czasów początków ery autonomicznej wydawnictwo Bobrzyńskiego-Jaworskiego-Milewskiego (1904). Do organizacji spiskowych dziś już przedstawiała książka Krajewskiego (1903), obok starszych prac Schnür-Pepłowskiego. Historię ostatnich lat działania urzędów stanowych opracowywał Br. Łoziński, po czym wydał jego prace razem W. Tokarz (1913). Przełom od czasów absolutyzmu do nowej doby w różnym oświeceniu ujęli Łoziński w biografii Agenora Gołuchowskiego (1901) i Ostaszewski-Barański w świetnej biografii Zaleskiego (1912). Rolą Ossolineum, jako bazy ruchu narodowego nielegalnego, zajął się Wisłocki (1935) i Hydzik (1929). O procesie samborskim 1837 r. pisał Zborucki (1927), o spiskach kleryków lwowskich 1837—9 Ursel (1935), proces Wiśniowskiego i tow. na podstawie akt sądowych opracował Stebelski (1908), tragiczną historię Anny Różyckiej Hahn (1929). Żywoć Goszczyńskiego opracowywał od r. 1895 Z. Wasilewski; ostatnio Pigoń wydał jego listy (1937); Szajnochy — Krajewski (1918). Do Krakowa istnieją prace o cenzurze Gutkowskiego 1832—46 (1915), o rewolucji 1848 przedwcześnie zmarłego Gollenhoffer (1908), do historii szkolnictwa Trzebińskiej (1902) i Regorowicza (1930).

Początki nowego życia gospodarczego i rolę Ad. Sapięhy opracował Kieniewicz (1937), walkę Galicji z centralizmem od r. 1864 opracowali Pannenkowa (1918), Szelański (1924—5) i Zborucki (1929), tajnym organizacjom w Galicji

1880—1897 poświęcone są studia-pamiętniki Borzemskiego (1930), o początkach Związku Walki Czynnej i roli Galicji jako Piemontu pisali w Niepodległości Stachiewicz i Kunz.

W związku z ogólnym zainteresowaniem regionalistyką w poszczególnych większych ośrodkach prowincjonalnych powstawały roczniki, posiadające na ogół podobny charakter. Na pół krajoznawcze, na pół historyczne, obejmują one rozprawy, materiały, i, co ma wartość szczególniejszą, bibliografię regionalną danego środowiska.

Dla ziem b. Księstwa litewskiego ogłasza taką bibliografię „Ateneum Wileńskie“ od 1929 r.

W Gdańsku — obok zbiorowej historii tego miasta pod redakcją St. Kutrzeby (1928) — ukazuje się „Rocznik Gdański“ od r. 1927, a z wydawnictw specjalnych szczególnie ważna zbiorowo wydana księga poświęcona Mrongowiuszowi (1933), zawierając także materiały do Gizewiusza i szczególnie cenną bibliografię polskich druków gdańskich (1800—1918), przygotowaną przez Mańkowskiego.

Pośród wydawnictw Śląskiego Instytutu w Katowicach do zanotowania Ogrodziński o związkach Śląska z Krakowem (1935), Bar o Karolu Miarce (1935), Barycz — J. S. Bandtkie a Śląsk (1936) i bibliografia Koraszewskiego od r. 1935.

Specjalnie żywe jest środowisko łódzkie. „Rocznik Łódzki“, wyd. od r. 1928 oprócz bibliografii zawierał w t. I-ym dokładne dane o archiwaliach łódzkich, Alperina o żydach w Łodzi do r. 1828, Rawity-Witanowskiego i Hoefiga o powstaniu listopadowym, w t. 2 Brawermana o samorządzie łódzkim w w. XIX (1931), Einenkiela o pierwszych ruchach łódzkich w 1861 r., Friedmana i Komara o początkach wielkiego przemysłu w Łodzi, Próchnika o rewolucji 1905 r. w Łodzi i. Wydawany od r. 1928 „Rocznik Oddziału Łódzkiego“ Polsk. Tow. Hist. daje systematyczną bibliografię ziem i woj. łódzkiego a z prac ważniejszych Stebelskiego o przeszłości administracyjnej ziem woj. łódzkiego (1929), Parczewskiego wspomnienia o powstaniu styczniowym (1930), Waszkiewicza materiały do strejku szkolnego 1905 r. i in.

Wreszcie w ostatnich czasach szczególnie ruchliwy ośrodek wołyński wydaje od r. 1930 swój rocznik, który od r. 1931 nabiera charakteru wydawnictwa przede wszystkim historycz-

nego. Z prac ważne: Danilewiczowej o Krzemieńcu (1931, 1934, 1935) Hofmana, Przewalskiego i Hofmanowej o roku 1831 (1933) i Bara o Kraszewskim na Wołyniu (1935).

VII.

Nie omawiam w konkluzji braków i najważniejszych potrzeb naszej historiografii porozbiorowej, choć nie mogę nie zaznaczyć, że bez wydania pełnej korespondencji ks. Adama Czartoryskiego i Lelewela (korespondencję emigracyjną L-a przygotowała całkowicie do druku Więckowska), okresu tego zbadać należycie nie będzie można.

Ograniczam się do nakreślenia najważniejszych tendencji rozwoju ostatniego dwudziestolecia. Stwierdzić można, że badania nad okresem porozbiorowym rozwijają się ilościowo i jakościowo pomyślnie i z niewielkimi wyjątkami noszą obecnie charakter ściśle i wyłącznie naukowy. Szczególnie podkreślić należy rozwój bibliografii oraz wydawnictw o charakterze środków pomocniczych dla badań. Przy osłabionym zainteresowaniu czasami napoleońskimi żywą jest produkcja na polu historii lat 1815 — 1831 i szczególnie mocno rozwija się historiografia czasów międzypowstaniowych. One w tej chwili stanowią główną część twórczości w zakresie dziejów porozbiorowych. Mimo istnienia i rozwoju literatury podręcznikowej, popularyzatorskiej lub nawet propagandowej, na plan pierwszy wysuwa się poważna praca monograficzna, w której przeważają rozprawy poświęcone zagadnieniom większym chronologicznie i znaczniejszym rzeczowo. W pracach tych elementy społeczne — czy to gospodarczo-społeczne, czy psychiczne — występują silniej od czysto biograficznych, a i w biografiach strona podłoża i środowiska zbiorowego wybija się na plan pierwszy. Wreszcie i pod względem zasięgu źródeł i pod względem treści historia narodowa w całości i we fragmentach, wyzbyła się dawnego zaściankowego charakteru i występuje ściślej złączona z historią ogólnoeuropejską, przez co zostaje też silniej uwypuklone właściwe miejsce dziejów polskich w dziejach Europy XIX wieku.

294054

